

ВІДГУК**офіційного опонента****доктора юридичних наук, професора, ректора Хмельницького
університету управління та права імені Леоніда Юзькова****Омельчука Олега Миколайовича****на дисертаційне дослідження Савчук Віталіни Григорівни****«Норми для вирішення Євгена Ерліха»,****подане на здобуття ступеня доктора філософії****в галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право**

Актуальність теми дослідження. Сучасне праворозуміння ґрунтується на усвідомленні, що юридична теорія норм має виконувати дві функції. Вона має дозволяти правильне застосування норми як у простих, так і у складних випадках. Одним із перших, хто зробив важливий внесок у формування такого уявлення, був Є. Ерліх (1862-1922), який запропонував ідею норм для вирішення як належного інструмента, за допомогою якого можна уладнати конфлікт інтересів незалежно від його простоти чи складності. Це пояснюється тим, що Є. Ерліх використовував термін «норма для вирішення» (нім. *Entscheidungsnorm*), який прийнято перекладати англійською мовою як «norm for decision», як у як у догматичному, так і у соціологічно-правовому контексті. Саме про це свідчить одна із тез із «Соціології права» (1913) Є. Ерліха, в якій зазначається, що суддя завжди сам мусить знайти норму для вирішення, чи він вирішує без правоположення чи на підставі правоположення; тільки в другому випадку суддівська норма для вирішення визначається вміщеною в правоположенні нормою для вирішення, в першому випадку вона, навпаки, знаходиться цілком вільно. Ця теза звучить по-сучасному і по-українськи, якщо характерний для німецької юридичної мови термін «правоположення» (*Rechtssatz*) замінити на термін «формулювання норми», яке є загальнішим і не викликає непотрібних конотацій.

Так ставиться проблема, яка, на жаль, не знайшла належного розв'язання за життя Є. Ерліха, незважаючи на наявні в ранній соціологічній

юриспруденції, представником якої він був, підходи, із яких так звана юриспруденція інтересів, яку підтримував і пізній Ерліх, отримала особливо велике методологічне значення, яке зберігається і донині.

Після Є. Ерліха ідея норм для вирішення розвивається в рамках загального погляду на право, який включає в себе не тільки емпіричну точку зору, якій таку велику увагу приділяв Є. Ерліх, який в передмові до «Соціології права» писав, що центр ваги правового розвитку не знаходиться також і в наш час, як і в усі часи, ні в законодавстві, ні в юриспруденції або в юрисдикції, а знаходиться в самому суспільстві, але й нормативну та аналітичну. Особливий інтерес при цьому становить теорія юридичної аргументації (теорія раціонального юридичного дискурсу) Р. Алексі, який опирається на ідею норм для вирішення і пропонує її переважно нормативно-аналітичну розробку. Отже, сучасне уявлення про норму для вирішення містить три її аспекти: емпіричний, нормативний і аналітичний, які досліджуються в різний час і різними авторами (Є. Ерліх (автор ідеї), Р. Алексі, Ф. Мюллер, М. Ребіндер та ін. (розвиток ідеї)). Таке синкретичне в суб'єктному і темпоральному сенсі уявлення потребувало переходу до власне інтегративного уявлення, в якому всі аналітичні і синтетичні аспекти норм для вирішення могли б бути досліджені під одним кутом зору з урахуванням актуального стану, в якому це дослідження нині перебуває в XXI столітті. Все це свідчить про актуальність обраної В. Г. Савчук теми для дослідження «Норми для вирішення Євгена Ерліха», в якому на основі ідеї норм для вирішення, яку започаткував Є. Ерліх, будується інтегративна аргументативна теорія норм для вирішення.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Здобувачка в дисертаційному дослідженні має на меті подальший розвиток ідеї норм для вирішення, яку запропонував Є. Ерліх. Для досягнення цієї мети обрано історичний аналіз попереднього розвитку ідеї норм для вирішення і побудову аргументативної теорії норм для вирішення. Відправним пунктом при цьому є системний

підхід, особливим випадком якого вважаються інтегративні виміри права (аналітичний, мета/нормативний і емпіричний виміри), а також метод проблематизації (разом – метод системної проблематизації). Як уточнення і змістове наповнення методу системної проблематизації В. Г. Савчук обрала методичний поділ правових норм на основні та допоміжні, з одного боку, та правила і принципи, з іншого. Це дозволяє скористатися теорією раціонального юридичного дискурсу Р. Алексі, конкретизацією якої є аргументативна теорія норм для вирішення, яка будується в дисертаційному дослідженні. В дисертації використовуються ad hoc також загально-наукові та загально-правові методи.

Застосування зазначеного методу системної проблематизації до ідеї норм для вирішення потребує опори на поділ дослідження на загальну і особливу частину. Саме такий підхід і використовує дисертантка, яка розділила дисертацію на три розділи, в першому із яких наводяться загальні положення, а в двох останніх подаються інтегративні особливості побудови аргументативної теорії норм для вирішення.

В загальній частині, яка називається, як і 1 розділ, «Ерліхова ідея норм для вирішення у правовій культурі», В. Г. Савчук має намір показати, яке значення норми для вирішення мають в правовій культурі, а в другій намагається розглянути норми для вирішення з аналітичної і неаналітичної (субстанціональної) точки хору. Останній підхід дозволяє поділити особливу частину на дві субчастини, причому в першій субчастині, яка називається, як і 2 розділ дисертації, «Аналітичний вимір аргументивної теорії норм для вирішення» йдеться про структурні питання побудови теорії норм для вирішення в сучасних умовах, а другій, тобто в третьому розділі дисертації, який називається «Мета/нормативно-емпіричний вимір аргументивної теорії норм для вирішення» досліджуються питання, які мають неформальний, неструктурний, неаналітичний, а синтетичний, змістовий характер. Відношення між цими двома субчастинами розуміється як кореляція, конкретизація або інтерпретація відповідних аналітичних структур.

Запропонована структура дисертації і наповнення її змістом дозволяє сказати, що ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації є високим і належним. Це підтверджується тим, що поставлені спочатку завдання, а саме: визначити поняття юридично-релевантних норм і співвіднести їх з інтегративними вимірами права, показати універсальний і комплексний характер норм для вирішення у Є. Ерліха та продемонструвати попередній розвиток і можливості подальшого розвитку ерліхової ідеї норм для вирішення, в т.ч. конкретизувати відкриті питання, які при цьому виникають, виявляються виконаними, оскільки в дисертації показано, що юридично релевантними нормами і справді є не тільки правові норми, але й моральні та соціальні норми, які утворюють об'єкт дисертаційного дослідження. Особливо цікавими є критерії для розмежування цих норм, які дозволяють віднести правові і моральні норми до загального нормативного виміру, а соціальні норми – до емпіричного. Відмітимо, що такий підхід не збігається із підходом, наприклад, Р. Алексі, який до нормативного виміру відносить тільки моральні норми. Запропонована в дисертація новела, яка полягає в виділенні в нормативному вимірі права метанормативного і (власне) нормативного виміру, виявляється досить вдалою і проведеною належним чином в тексті третього розділу дисертації.

В роботі належним чином показано відношення між трьома типами юридично-релевантних норм і трьома аргументативними вимірами права і в подальшому теорія норм для вирішення будується на цьому відношенні, яке полягає, на думку дисертантки, в тому, що правові норми, зведені до правил в сенсі Р. Алексі, досліджуються в нормативному вимірі права, моральні норми, зведені до принципів в сенсі Р. Алексі, – в рамках метанормативного виміру права, а соціальні норми – в рамках емпіричного виміру права.

Поняття юридично-релевантних норм обґрунтовано розуміється як проблема, яку можна розв'язати за допомогою норм для вирішення. Пошуки того, як це розв'язання відбувалося в історії призводять дисертантку до

соціологічної і технічної юриспруденції Є. Ерліха, який формулює передусім дві так звані тези про універсальний і комплексний характер норм для вирішення. Ці тези в дисертації належним чином підтверджені посиланням на праці Є. Ерліха, причому не обійдено увагою й інші аспекти теорії норм для вирішення, які в подальшому мають тільки інформативне значення, тоді як згадані дві тези беруться за основу і розвиваються далі дисертанткою, оскільки оригінальна теорія норм для вирішення Є. Ерліха виявляється незавершеною. Останнє пов'язано як із ранньою смертю Є. Ерліха, так із тим, що його рукописи після смерті виявилися втраченими.

Теорія норм для вирішення Є. Ерліха в дисертації розуміється як теорія, що має передісторію і постісторію, причому постісторія доведена до наших днів у формі аналізу теорії юридичної аргументації Р. Алексі в частині розвитку універсального характеру норм для вирішення, тобто здатності цих норм пояснити застосування не тільки правових норм (правил), з одного боку, і у формі юридичної методики Ф. Мюллера в частині комплексного характеру норм для вирішення, тобто в частині «агрегування» не тільки різнотипних норм, але й однотипних. Водночас показано відкриті питання, які полягають в тому, що ні Р. Алексі, ні Ф. Мюллер, ні інші автори, наприклад, М. Ребіндер, не намагалися поєднати дослідження універсального і комплексного характеру норм для вирішення, а зусилля Є. Ерліха щодо такого поєднання сьогодні можна вважати хоч і не застарілими, але тільки попередніми. Так, ставиться і в наступних розділах дисертації належно розв'язується проблема щодо подальшого розвитку ідеї норм для вирішення, яку сформулював Є. Ерліх і розвинули наступні покоління юристів.

Це розв'язання полягає в тому, що спочатку аналізується стандартна структура норм для вирішення, яка полягає в тому на основі існуючого в логіці норм, загальній теорії права та юридичній методології поділу норм на умови застосування, зміст та модальний характер норми пропонується

комплексна структура норм для вирішення, а саме: $\alpha) a \wedge \neg a' \wedge \neg a'' \rightarrow b$, $\beta) a \wedge a' \wedge \neg a'' \rightarrow \neg b$, $\gamma) a \wedge \neg a' \wedge a'' \rightarrow \neg b$. Ці формули інтерпретуються так:

а) якщо мають місце правообґрунтовальні умови і немає умов для абсолютних і відносних заперечень, то дійсним і здійсненим є право b ,

б) якщо могли б мати місце правообґрунтовальні умови, але мають місце умови для абсолютних заперечень і, отже, не мають місце умови для відносних заперечень, то право b (абсолютно) недійсне,

в) якщо мають місце правообґрунтовальні умови, не мають місця умови для абсолютних заперечень, проте є умови для відносних заперечень, то право b (відносно) недійсне.

Такий підхід послідовно впливає зі згаданого вище ототожнення норм для вирішення і так званих основних норм. Цікаво, що тут розвивається ідея Є. Ерліха, яка ним тільки згадується, проте докладно не пояснюється. Такий підхід заслуговує на увагу, тим більше, що він відсутній у сучасних авторів. Ступінь обґрунтованості такого підходу є найвищою в дисертації і взагалі найбільш можливою, оскільки вона опирається на досягнення сучасної модальної (деонтичної) логіки. Логічна обґрунтованість комплексного характеру норм для вирішення може бути взята за основу для залучення теорії норм для вирішення в частині комплексного характеру таких норм до загальної теорії права.

Цікавою і належно обґрунтованою новелою є введення поняття «форм поведження з правом», визначення кількості таких форм – не 3, як у Р. Алексі, а 7, – а також пояснення того, що норми для вирішення мають прямий або опосередкований стосунок до кожної із форм поведження з правом, тобто до двох форм застосування права (субсумції і зважування), двох форм порівняння випадків, двох форм аналізу правових рішень (преюдицій), а також до аналізу побічних наслідків застосування правової норми (консеквенцій).

В цілому слід сказати, що положення структурного аналізу норм для вирішення є логічно обґрунтованими і ґрунтуються на основі природи застосування правових норм.

Структурний аналіз норм для вирішення був би недостатнім для побудови інтегративної теорії норм для вирішення без субстанціонального аналізу. Тому далі дисертантка і пропонує такий аналіз, розуміючи попередній аналіз як рамки, в яких можна побудувати цікаву і оригінальну теорію норм для вирішення. Важливо відмітити, що В. Г. Савчук будує, на противагу Є. Ерліху, аргументивну (аргументативну) теорію норм для вирішення, опираючись при цьому на теоретичні здобутки Р. Алексі, що потрібно вважати вдалим вибором. Ідеї Є. Ерліха столітньої давності, доповнені ідеями передусім Р. Алексі, а також власними ідеями, утворюють надійну основу для побудови сучасної теорії норм для вирішення.

В. Г. Савчук розуміє норми для вирішення як комплексні і альтернативні правила, з одного боку, і як результат зважування принципів. Правила і принципи при цьому розуміються як норми, які відповідно можуть бути або виконані, або не виконані, або як норми, які можуть бути виконані різною мірою. Такий підхід є розвитком вітчизняної теорії норм, який заслуговує на належну увагу, причому він є належно обґрунтованим.

Дисертантка послідовно проводить думку про істотну відмінність між правовими і моральними нормами, з одного боку, і соціальними нормами як емпіричними фактами, з іншого. Віддаючи данину позиції Є. Ерліха і цілком в дусі розрізнення ним норм і рішень, норм і фактів, в дисертації показано на основі аналізу фактичної чинності права те аргументативне значення соціальних норм в широкому сенсі, яке вони мають в процесі застосування права.

Цікавими висновками, з якими можна погодитися, є твердження дисертантки про те, що важливий внесок Є. Ерліха в розвиток правової культури полягає в пропонуванні ідеї норм для вирішення як універсального та комплексного засобу поведінки з юридично-релевантними нормами, яка

означає що в процесі юридичної аргументації можуть бути використані правові, моральні і соціальні норми. І саме це дозволяє називати їх юридично-релевантними нормами. Норми для вирішення – це засіб поведінки з юридично релевантними нормами, який заявляє претензію на правильність.

Важливим висновком є і те, що аргументативна теорія норм для вирішення має три інтегративні виміри: аналітичний, нормативний та емпіричний, причому нормативний вимір потрібно розділити на (власне) нормативний і метанормативний. Нормативний, метанормативний та емпіричний виміри можна називати універсальними субстанціальними (неаналітичними) вимірами аргументативної теорії норм для вирішення.

Власне все це дозволяє погодитися з останнім висновком про те, що запропонована на початку (стор. 25) робоча гіпотеза-попереднє визначення норм для вирішення знайшла своє належне підтвердження в тексті дисертації, а тому можна і справді вважати, що норми для вирішення – це потенційно морально і соціально виправдані (легітимовані) універсальні й комплексні дефінітивні правові норми (правила), завдяки яким можна розв'язати конфлікт (протилежність) інтересів.

Запропоновані В. Г. Савчук рекомендації щодо теоретичного і прикладного втілення результатів дослідження в навчальній, науково-дослідній і правозастосовній практиці заслуговують на підтримку, оскільки вони дозволяють належним чином консолідувати у формі норм для вирішення той аргументативний матеріал, з яким студент, викладач, науковець чи правозастосовник зустрічається чи не кожного дня.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій. В дисертації В. Г. Савчук вперше побудована інтегративна теорія норм для вирішення, тобто теорія, в центрі уваги якої перебувають структурні і субстанціональні питання, які стосуються ідеї норм для вирішення Є. Ерліха.

До найбільш вагомих результатів дисертаційного дослідження слід віднести наступні:

- визначення юридично-релевантних норми як правових, моральних і соціальних норм, які можуть бути використані як аргументи в процесі юридичної аргументації;

- аргументативне визначення норм для вирішення: норми для вирішення – це мета і результат правильного поведіння з юридично-релевантними нормами,

- встановлення того факту, що Є. Ерліх усвідомлював як універсальний, так і комплексний характер норм для вирішення;

- демонстрація того, що як універсальний, так і комплексний характер норм для вирішення після Є. Ерліха істотно розвинули Р. Алексі і Ф. Мюллер, відповідно в рамках своїх теорій раціонального юридичного дискурсу і юридичної методики.

Особливий інтерес при цьому становить той факт, що поняття норм для вирішення Є. Ерліха експліковано за допомогою поділу норм на основні та допоміжні, а також на підставі поділу норм на правила і принципи в сенсі Р. Алексі. Це можна пояснити тим, що ці два поділи все ще перебувають в Україні в тіні більш відомих поділів, а тому використання їх авторкою для побудови теорії норм для вирішення заслуговує на увагу і підтримку.

Варто сказати, що дисертаційне дослідження В. Г. Савчук є самостійною науковою працею. Усі висновки, рекомендації та пропозиції, зокрема й ті, що характеризують наукову новизну дисертаційного дослідження, одержані авторкою особисто. У дисертації не використовувалися ідеї та розробки, що належать співавторам. Ідеї інших авторів подаються як належно оформлені цитати.

Повнота викладу положень дисертації в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені в 16 наукових працях, зокрема у трьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України з

юридичних наук, а також в десяти збірниках тез або публікацій матеріалів науково-практичних конференцій, та в трьох інших публікаціях. Це свідчить про повноту викладу.

Положення дисертаційного дослідження мають логічну побудову. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота всі потрібні реквізити.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Викладене вище залишає місце для наукової дискусії про норми для вирішення. Так, варто звернути увагу на те, що:

1. В роботі використовується протиставлення аналітичного і неаналітичного вимірів права, останній вимір роз'яснюється за допомогою поняття субстанціональності і при цьому розгляд теорії юридичної аргументації Р. Алексі як парціальної основи для побудови аргументативної теорії норм для вирішення вважається репрезентантом такого виміру. Проте такий підхід потребує докладнішого пояснення, чому процедурна, або, якщо скористатися терміном Ю. Габермаса, «процедуральна» теорія юридичної аргументації Р. Алексі розглядається в дисертації із субстанціональної точки зору.

2. В роботі наведено два варіанти тези про комплексний характер норм для вирішення, які сформулювали Є. Ерліх і Ф. Мюллер, причому відношення римської за походженням структури норм для вирішення у романіста Є. Ерліха і «агрегатної» природи норм для вирішення у Ф. Мюллера, провідного сучасного німецького юридичного методолога, вважається само собою зрозумілим. Однак таке відношення характеризується напругою між відповідно конкретним і абстрактним підходом до розуміння норм для вирішення, яку варто було б докладніше проаналізувати.

3. В роботі комплексна структура норм для вирішення побічно обґрунтовується тим, що за історичних обставин, пов'язаних із Є. Ерліхом, він не міг не знати про поділ норм на правообґрунтовальні та правозаперечні норми. Однак запропоноване пояснення було б ґрунтовнішим, якби були

наведені й прямі аргументи на користь розуміння норм для вирішення як – залежно від обставин справи – одного із трьох типів так званих основних правових норм.

4. Відмітимо деяку непослідовність використання в дисертації слів «аргументативний» і «аргументивний», що потребує відповідного пояснення.

Висновок. Дисертаційне дослідження Савчук Віталіни Григорівни «Норми для вирішення Євгена Ерліха» відповідає вимогам пунктів 6, 7, 8, 9 Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44, є завершеною самостійною науково-дослідною роботою, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують наукове завдання, що має істотне значення для юридичної науки, а його авторка, Савчук Віталіна Григорівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
ректор Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова

Олег ОМЕЛЬЧУК

Підпис *Олега Омельчука*
ЗАСВІДЧУЮ:
Вчений секретар університету

Вітлана Івонюк
30 жовтня 2023 року